

IHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

KUTBÜDDÎN-İ ŞÎRÂZÎ’NİN İLİMLER TASNİFİ VE DİL İLİMLERİNİN BU TASNİFTEKİ YERİ

THE CLASSIFICATION OF SCIENCES BY QUTB AL-DIN AL-SHIRAZI AND
THE PLACE OF LINGUISTICS IN THIS CLASSIFICATION

Ahmet MEYDAN

Öğr. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagati

orcid.org/0000-0003-0253-7891, e-mail: ahmetmeydan@gmail.com.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Eylül 2019/ 11 September 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Kasım 2019 / 12 November 2019

Yayın Tarihi / Published: 22 Ocak 2020 / 22 January 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak - Bahar/ January – Bahar 2020

Cilt / Volume:6 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: 41-69

Öz

Mahiyetini belirlemek, birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koymak ve öğrenilmesini kolaylaştırmak için ilimler, çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Bu tasnifler sayesinde İslam dünyasında zamanla değişen ilim anlayışını tespit etmek ve her bir ilmin yeri ve konumunu belirlemek mümkün olmaktadır. Bir ilmi anımanın en iyi yollarından birisi, o ilmin ilim tasniflerindeki yerinin belirlenmesidir. Bu nedenle çalışmamızda ilimler tasnifinde dil ilimlerinin yerini tespit etmeye çalışılacaktır. Bu amaçla ilk önce İslâm tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar Müslüman âlim ve filozoflar tarafından yapılmış olan önemli bazı ilim tasnifleri ve bunlar arasında dil ilimlerin yeri meselesini ele alacağız. Ardından makalemizin asıl konusu olan Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin ilimler tasnifine yer verip bu tasnifte dil ilimlerinin yerini belirlemeye çalışılacaktır. Böylece ilim ve kültür tarihine az da olsa bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kavramlar: İlimler Tasnifi, Dil İlimleri, Arap Dili, Kutbüddîn-i Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*.

Abstract

Philosophers and scholars in the Islamic World classified sciences to identify their limits and reveal their relationship among them as well as to make them easier for education. Thanks to these classifications, it is possible to determine the time varying conception about knowledge and to locate every discipline's place and position. One of the best ways to understand a science is to identify its place among sciences. In this article, we tried to determine the position of linguistics in the classifications of sciences. For this reason, we tackled some important classifications of sciences by philosophers and scholars from the beginning of Islam until now and the place of linguistics among them. Then, the main topic of our article is about the classification of sciences by Qutb al-Din al-Shirazi and the position of linguistics in it. So it is aimed to contribute to the history of knowledge and culture.

Key Words: Classification of Sciences, Linguistics, Arabic Language, Qutb al-Din al-Shirazi, *Durrat al-Taj*.

Giriş

İlim, sözlükte “bilmek”, ıstılahta “belli bir alana ait sistemli bilgi birikimini ifade eden disiplin” anlamında kullanılır.¹ Tasnif, sözlükte eşyayı özelliklerine göre birbirinden ayırarak sınıflamaktır.² İlimler tasnifi; ilimleri öğrenmek için konuları veya kavramları sistemli bir şekilde bölümlenmek, sıraya koymak³ ve genelden özele doğru sıralamak⁴, anlamına gelir. Ayrıca her ilmin konusunu, gayesini ve sınırlarını belirlemeye ve ilimler arası ilişkileri tanımaya da ilimler tasnifi denir.⁵

İlimler tasnifi, genelde yöntem, amaç ve konu açısından ilimler arası benzerlikleri, farklılıkları ve irtibatı göstermek ve eğitim-öğretimde verimliliği sağlamak amacıyla yapılmıştır.⁶ İslam’ın ilk dönemlerinde ilimlerin tasnifine dair çalışmalara rastlanmamaktadır. Felsefi kültürün İslam dünyasına intikali ile birlikte ilimlerin tanımları, metotları, amaçları ve tasnifleriyle ilgili önemli bir literatür oluşmaya başlamıştır.⁷

Bu literatür içerisinde ilimlerin farklı açılardan tasnife tabi tutulduğu görülmektedir. Bazı müellifler, ilimleri, felsefi ilimler-dini ilimler⁸ veya akli ilimler-nakli ilimler⁹ başta olmak üzere farklı adlarla tasnife tâbi tutmuşlardır. Bazıları, nazarî ilimler-amelî ilimler¹⁰ diye bir ayrımı esas alırken, bazıları da şer’î ilimler-şer’î olmayan ilimler¹¹ ya da ulûm’uş-şeria-ulûmü’l-acem¹² ayrımını uygun görmüşlerdir.

İslâm düşüncesinde ilimler tasnifi ile ilgili ilk çalışmaların, Câbir b. Hayyân’ın (ö. 160/777) *Kitâbu’l-budûd*’u ile Kindî’nin (ö. 252/866) *Kitâbü aksâmi’l-ilmî’l-insî* adlı eseriyle başladığı varsayılır. Bunların ardından Fârâbî’nin (ö. 339/950) *İhsâü’l-ulûm*’u, İhvân-ı Safâ’nın

¹ Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 12: 416-422; İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 109.

² Bk: İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 9: 198-199.

³ Bedia Akarsu, “Sınıflandırma”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1988), 159; Ahmet Kamil Cihan, “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000): 438.

⁴ Hüseyin Akpınar, “İlimler Tasnifinde Müsikinin Yeri”, *İstem* 3/5 (2005): 191.

⁵ Kutluer, “İlim”, 113; Hüseyin Akpınar, “İlimler Tasnifinde Müsikinin Yeri”, 191; Süleyman Gökbulut, “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007): 246.

⁶ Mehmet Bayrakdar, *İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 21; Akpınar, “İlimler Tasnifinde Müsikinin Yeri”, 191; Hidayet Peker, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009): 320.

⁷ Bayrakdar, *İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 21; Peker, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, 320.

⁸ Teftâzânî’nin torunu Şeyhülislâm el-Hafid’in yapmış olduğu tasniflerdir. Geniş bilgi için bk. el-Hafid Ahmed b. Yahyâ et-Taftâzânî (ö. 916/1510), *Mecmû’atü’l-‘ulûm*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3757, vr. 2b-4b.

⁹ İbn Haldûn’un (ö. 808/1406) yapmış olduğu tasnif böyledir. Geniş bilgi için bk: İbn Haldun Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî, *Mukaddime*, haz.: Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 2: 1020.

¹⁰ Fârâbî ve İbn Sina gibi filozoflar bu tasnifi benimsemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. Muhammed Ebû Nasr el-Fârâbî, *İhsâü’l-‘ulûm*, thk. Ali Bu Mühlhim (Beyrut: Dâru’l-Hilâl, 1996), 8; Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sina, *fî Aksâmi’l-‘ulûmi’l-‘akliyye*, Tis’u Resâil, (Kahire: 1908), 104-118.

¹¹ Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi filozofların yapmış olduğu tasniflerdir. İbn Haldûn da akli-şer’î ayrımını benimsemektedir. Geniş bilgi için bk: Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’l-dîn*, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1983), 1: 13-41.

¹² Hârizmî’nin (ö. 387/997) tasnifi böyledir. Geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî, *Mefâtihu’l-‘ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1409/1989), 17-284.

(IV/X yy.) *Resâilî*, Ebu Hayyan et-Tevhîdî'nin (ö. 380/990) *Risâle fi'l-ulûm*'u, Ebü'l-Hasan el-Âmirî'nin (ö. 381/992) *el-İ'lâm bi-menâkibi'l-İslâm*'ı ve Hârizmî'nin (ö. 387/997) *Mefâtîbu'l-ulûm*'u çok önemli kabul edilir.¹³

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Merâtibü'l-ulûm*'u ile Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Risâle fî mevzu'âtî'l-ulûm ve ta'rîfihâ* adlı eseri din âlimlerinin konuya ilgisini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *Aksâmü'l-ulûmi'l-aklîyye* adlı müstakil risâlesi ile Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin *İhyâu ulûmiddin* ve Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin *Dürretü't-tâc* adlı eserlerinin bazı bölümleri bu konuda yazılmış en kıymetli çalışmalar arasındadır.¹⁴

Molla Lutfî'nin (ö. 900/1495) *Risâle fi'l-ulûmi's-şer'iyye ve'l-arabiyye*'si, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâbü's-seâde*'si, Nevî Efendi'nin (ö. 1007/1598), *Netâyicü'l-Fünûn*'u, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zünûn*'undaki ilgili bölümleri ve Saçaklızâde'nin (ö. 1145/1732) *Tertîbü'l-ulûm*'u Osmanlı döneminde bu çalışmaların devam ettiğini gösteren değerli eserlerdir.¹⁵

1. Genel Olarak İlimler Tasnifi ve Dil İlimlerinin Bu Tasnifteki Yeri

Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin ilimler tasnifine geçmeden önce bazı önemli tasniflere ve dil ilimlerinin bu tasniflerdeki yerine kısaca değinilecektir. Böylece Şîrâzî'nin tasnifi ile bu tasnifleri karşılaştırma şansı olacaktır.

İslam düşünce tarihinde ilimler tasnifinin gerçek kurucusu kabul edilen Fârâbî, bu alandaki ilk müstakil eser olan ve kendisinden sonra gelen sınıflandırmaları büyük oranda etkileyen *İhsâu'l-ulûm* adlı eserinde ilimleri; dil, mantık, matematik, fizik-metafizik ve medenî ilimler olarak beş kısma ayırır.¹⁶

Bu tasnifte ilk sırayı dil ilimleri alır. Çünkü bilim ve düşünce dille ifade edilir. Dilin doğru kullanılması, kurallarının bilinmesi her türlü zihinsel düşüncenin temelidir ve düşünceden önce gelir. Bu sebeple dil herşeyden önce gelen evrensel bir hakikattir.¹⁷ Fârâbî dil ilmini yedi kısma ayırır:

- a. Müfred lafızlar (mu'cem/sözlük) ilmi,
- b. Mürekkebe lafızlar (belâgat) ilmi,
- c. Müfred kurallar (fıkhu'l-lüga) ilmi,
- d. Mürekkebe lafızlar ile ilgili kurallar (sarf-nahiv) ilmi,
- e. Yazı ile ilgili kurallar (hat) ilmi,

¹³ Kutluer, "İlim", 112-113; Akpınar, "İlimler Tasnifinde Müsikinin Yeri", 194; Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 246-247; Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi* 22 (2011): 534.

¹⁴ Kutluer, "İlim", 113.

¹⁵ Kutluer, "İlim", 112-113; Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 246-247; Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 534.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, 8.

¹⁷ Fârâbî, *İhsâu'l-ulûm*, 9.

- f. Okumayı tashih etme ile ilgili kurallar (kıraa) ilmi,
g. Şiirleri tashih etme ile ilgili kurallar (aruz) ilmi.¹⁸

Fârâbî ile İbn Sînâ arasındaki dönemde yaşamış, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde büyük ün yapmış olan İslâm filozofu Âmirî (ö. 381/992), *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm* adlı eserinde ilimleri; millî ve hikemî olmak üzere ikiye ayırır. Sonra millî ilimleri; duyusal (hadis), akli (kelam) ve duyu ile akıl arasında ortak (fıkıh) olarak üç kısma ayırır. Ayrıca bu kısma bunların aleti konumunda olan bir ilim (dil) daha ekler. Diğer taraftan hikemî ilimleri de aynı sistemle; duyusal (fizik), akli (metafizik) ve duyu ile akıl arasında ortak (matematik) olarak üç kısma ayırır. Bu kısma da bunların alet konumunda olan bir ilim (mantık) daha ekler.¹⁹ Bu tasniften anlaşılacağı üzere Âmirî'ye göre dil ilimleri millî (dini) ilimler için yardımcı ilim konumundadır.

Ansiklopedik risâleleriyle tanınan felsefe topluluğu İhvân-ı Safâ, *Risâleler*'inde ilimleri üçe ayırır. Bunlar; riyazî (pratik), şer'î (dini) ve felsefî ilimlerdir. Bu bölümlerin alt başlıkları çok uzun olduğu için sadece konumuzla ilgili olan birinci bölümün alt başlıklarına yer verilecektir. İhvân-ı Safâ'ya göre riyazî ilimler; kıraat-kitâbet, lügat-nahiv, hesap-muamelat, şiir-aruz, uğur-fal, sihir-muska-simya-mekanik, çeşitli zanaatlar, alışveriş-ticaret-ziraat ve siyer-tarih ilimleri olmak üzere dokuz tanedir. Bu ilimler geçimin ve dünya hayatının iyileştirilmesi için vazedilmiş yardımcı ilimlerdir.²⁰

İhvân-ı Safâ, bu tasnifte ilimleri tanıtmaktan ziyade, mensuplarının eğitiminde uygulanacak bir pedagojik program olma özelliğinin yanısıra üyelerine ruhanî ve ahlâkî davranışları öğreten pratik bir hedef de taşıdığı için dil ilimlerine özel bir önem atfetmiştir.²¹

İslam düşünce tarihinde çok önemli bir yeri olan İbn Sînâ, genel ilimler tasnifi yerine sadece akli ilimleri tasnif etmiştir. Dinî ilimleri de içeren kapsamlı bir ilimler tasnifi yapmamıştır. İbn Sînâ, *fi Aksâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye* adlı eserinde ilimleri nazari ve ameli olmak üzere başlıca iki kısma ayırmıştır. Nazari ilimleri fizik, matematik ve metafizik; ameli ilimleri de ahlak, ev yönetimi ve siyaset olmak üzere üçer bölüme ayırır. İbn Sînâ, bu bölümlerin her birinde yer alan ilimleri aslî (temel) ve ferî (alt dal) olmak üzere ikili sistemde ele alır.²² Daha sonra Şîrâzî de bu sistemi tasnifinde uygulamıştır. İbn Sînâ, tasnifinde sadece akli ilimleri esas aldığı için bu sistemin hiçbir aşamasında dil ilimlerine yer vermez.

Fârâbî ve özellikle İbn Sînâ'nın kitaplarının İslam dünyasının çeşitli yerlerine yayılmasıyla felsefî ilimler, dini ilimler erbabınca da kabule şayan görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle din bilginleri felsefî ilimleri de içerecek şekilde kapsamlı ilimler tasnifi kaleme almaya

¹⁸ Fârâbî, *İhsâu'l-'ulûm*, 9.

¹⁹ Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî, *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm*, nşr. Ahmet Abdülhamid Gurab (Riyad: Dâru'l-İsale, 1988), 80-81.

²⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvânü's-Safâ ve hullânü'l-vefâ*, thk. Arif Tamir, Menşûrati Uveydât (Beyrut: 1995), 1: 259-267; Mahmut Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2014): 441.

²¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, 1: 274; Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", 439.

²² İbn Sînâ, *fi Aksâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye*, 104-118.

başlamışlardır.²³

Din bilginlerinin tasnifi içinde Farabî'nin ilimler tasnifinin mukabili sayılacak derecede teorik derinliğe sahip ve sonraki tasnifleri çeşitli yönleriyle etkilemiş tasnif, Gazzâlî'nin *İhyâ'u- 'ulümid-dîn* adlı eserindeki ilimler tasnifidir. Gazzâlî, ilimleri; şer'î (nakli) ve gayr-ı şer'î (aklı) ilimler olarak ikiye ayırır. Şer'î ilimlerin tamamı, dini açıdan övülen ilimler iken gayr-ı şer'î ilimler; övülen, yerilen ve mubah olmak üzere üçe ayrılır. Yerilenler; sihir gibi dinen yasaklanan ilimlerdir. Övülenler; dünya hayatının düzenini sağlamakta ihtiyaç duyulan ilimlerdir. Şer'î ilimler; usûl, furû, mukaddimât (hazırlayıcı) ve mütemmimât (tamamlayıcı) olmak üzere dört kısımdır. Buradaki mukaddimât (hazırlayıcı) ilimlerden kasıt lügat ve nahiv ilimidir. Bunlar aslında şer'î olmadığı halde şer'î ilimleri tahsil için ihtiyaç duyulan ilimlerdir.²⁴

Gazzâlî sonrasında ilimler tasnifi kaleme alan yazarlar, genel olarak onun ayrımını sürdürmüşlerdir.²⁵ Hatta ilk örnekleri Harizmî, Amirî ve İbn Hazm gibi yazarlarda görülen ve fiili durumdan hareketle yapılan şer'î (nakli) ve gayr-ı şer'î (aklı) ayrımı, İbn Sîna, Gazzâlî ve Fahreddin Razi'nin katkılarıyla değişiklikler geçirerek İslam düşüncesinin hâkim tasnifi olmuştur.²⁶ Bu tasnifin en gelişmiş hali ise Molla Lutfi, Taşköprizâde ve Saçaklızâde gibi Osmanlı dönemi âlimlerin eserlerinde görülür.

Molla Lutfi, yaptığı tasnifte ilimleri, dil ilimleri ve şer'î ilimler olarak ikiye ayırmıştır. Dil ilimler kategorisinde yirmi dokuz ilim, şer'î ilimlerde de kırk dört ilim saymıştır. Molla Lutfi'nin dil ilimlerini merkeze alıp şer'î ilimleri ona bağlı ilimler olarak açıklaması bu tasnifin en dikkat çekici yönüdür.²⁷

Taşköprizâde, ilimleri eşyanın varlık mertebelerindeki düzenini esas alarak tasnif etmiştir. Eşyanın varlığını, yazı, söz, zihin ve dış dünya olmak üzere dört mertebeye ayırmış ve mevcut ilimleri bu mertebelere göre şöyle tasnif etmiştir:

1. Kitâbet (yazı): Edevâtü'l-hat, kavâninu'l-kitâbet, tahsînü'l-hat, tertîbu'l-hurûf.
2. İbâre (söz): Mehâricu'l-hurûf, lügat, vaz', iştikâk, sarf, nahiv, meânî, aruz.
3. Ezhân (zihin): Mantık, nazar, cedel, hilâf, âdâbu'd-ders.

4. A'yân (dış dünya): Bu da üç kısma ayrılır: a. Nazarî hikmet: Metafizik, fizik ve Matematik. b. Amelî hikmet: Ahlâk ve siyâset. c. Şer'î ilimler: usûlu'd-dîn, kırâat, hadîs, tefsir vb. ilimler.²⁸

Taşköprizâde, tasnifinde ilk iki bölümde yazı ve sözle ilgili ilimlere yer vererek dil

²³ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 546.

²⁴ Gazzâlî, *İhyâ'u- 'ulümid-dîn*, 1: 16-22; İbrahim Ağâh Çubukçu, "İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî'nin Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1958-1959): 126; Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", 262; Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 548.

²⁵ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 553.

²⁶ Kutluer, "İlim" 113; Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 554.

²⁷ Şükran Fazhoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, (İstanbul: Kitabevi, 2012), 79-86.

²⁸ Geniş bilgi için bk. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâbü's-saâde ve misbâbü's-siyâde fî mevzâati'l-ülüm* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 1: 75 vd.; Süleyman Çaldak, "Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtü'l-ülüm'undaki İlimler Tasnifi Üzerine", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2 (2005): 118-119.

ilimlerini tasnifin başına yerleştirmiştir.

Saçaklızâde, ilimleri farklı açılardan tasnif etse de “faydalı ve zararlı”, taksimi önem arz etmektedir. Bu tasnife göre faydalı ilimler üç kısma ayrılır:

1. Arabî ilimler (Lügat, sarf, nahiv, iştikak, belâğat, arûz, muhâdara ve târih ilmi).

2. Aklî ilimler (matematik, mantık, tıp, münazara, cedel ve kelam).

3. Dinî ilimler (Kur’ân ilimleri, hadis, fıkıh, ahlak, tasavvuf, ledünnî, meviza, fırâset, rüya tabiri ve Fars dili).

Zararlı ilimler ise; felsefe, sihir, astroloji ve göz boyama/cifr ilmi diye dörde ayrılır.²⁹

Saçaklızâde, tasnifinde ilk bölümde Arabî ilimler başlığı altında dil ilimlerini öncelemiştir.

Bütün bu tasnifler dikkate alındığında Müslüman düşünürler ilk zamanlardan itibaren dinî ilimlere ilgi duymuş ve bunları anlayabilmenin temel şartı olarak da dil ilimlerinin gerekli olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bu nedenle bazı tasniflerde asıl, bazılarında da yardımcı ilimler arasında zikrettikleri dil ilimlerine genel olarak yer vermişlerdir.

2. Kutbüddîn-i Şîrâzî’nin İlimler Tasnifi ve Dil İlimlerinin Bu Tasnifteki Yeri

Kutbüddîn-i Şîrâzî’nin ilimler tasnifine günümüzde iki çalışmada yer verilmiştir. İlki Osman Bakar’ın Fârâbî, Gazzâlî ve Kutbüddîn-i Şîrâzî hakkındaki *Classification of Knowledge in Islam* (İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi)³⁰ başlıklı çalışmasıdır. İkincisi ise Mustakim Arıcı’nın “Âlim ve Filozof: Kutbüddîn Şîrâzî”³¹ adlı makalesidir. Ancak birinci çalışmada karşılaştırma yapılmış, ikincisinde ise tasnif maddeler halinde özet olarak verilmiştir. Her ikisi de kıymetli birer çalışma olsa da bu konu daha ayrıntılı ve derinlemesine araştırmayı ziyadesiyle hak etmektedir.

Kutbüddîn-i Şîrâzî, ilimler tasnifi konusuna özel ilgi duymuş ve dili Farsça olan *Dürretü’l-tâc li gurreti’l-Dîbâc* adlı eserinde bu konuya geniş yer vermiştir.³² Şîrâzî; Fârâbî, İbn Sinâ ve Gazzâlî başta olmak üzere seleflerine ait olan tasniflerin bir sentezini yapmaya çalışmıştır.³³

Gazzâlî etkisini taşıyan âlimler bütün ilimleri, ebedi mutluluk kavramına ulaşma ilkesinde birleştirerek bunun için nazar ve müşahede olmak üzere iki yol olduğunu söylemişlerdir. Buna göre nazar yolu, akli araştırma yaparak insan nefsinin yetkinleşmesini

²⁹ Geniş bilgi için bk. Saçaklızade Mehmed Efendi, *Tertîbü’l-‘ulûm*, thk. Muhammed İsmail (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1408/1988), 84 vd.; İbrahim Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 77 vd.

³⁰ Bk. Osman Bakar, *Classification of knowledge in Islam, (İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi)*, çev. Ahmet Çapku İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

³¹ Bk. Mustakim Arıcı, “Âlim ve Filozof: Kutbüddîn Şîrâzî”, *Doğudan Batya Düşüncesinin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 6: 961-975.

³² Kutbüddîn-i Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc li gurreti’l-Dîbâc*, thk. Seyyid Muhammed Mişkât, (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1986), 149-178.

³³ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 282;

hedeflerken müşahede yolu, nefsin bedenden bağımsızlaşmasını sağlayan birtakım pratiklerle yetkinleşmesini amaçlar. Şayet nazar yolunu benimseyenler Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dinini izlerse kelamcı, aksi halde meşşâî filozof; müşahede yolunu benimseyenler Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dinini izlerse sufi, aksi halde işrakî olur.³⁴

Eserleri dikkatle incelendiğinde Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin felsefi fikirleri üzerine en büyük etki eden filozofların meşşâî İbn Sinâ ve işrakî Sühreverdî olduğu görülecektir.³⁵ Diğer taraftan Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin ilimler tasnifi genel anlamda İbn Sinâcı bir karakter gösterir ve bu tasniflere özellikle Şîrâzî'nin kaynakları arasında yer alan İbn Kemmûne (683/1284)³⁶ ve Şemsüddin Şehrezûrî'de (687/1288)³⁷ rastlamak da mümkündür.³⁸

Kutbüddîn-i Şîrâzî, ilimler tasnifi konusunu ele almadan önce ilim ve hikmet kavramlarıyla ilgili bilgi verir. Şîrâzî'ye göre ilim; bazen “söylenen bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması” anlamına gelir ki; marifet ile eş anlamlıdır. Bazen “gerçeğe mutabık olması şartıyla bir şeye, olduğu üzere kesin inanç (itikad)” şeklinde tarif edilebilir ki; bu anlamda ilim ile yakîn eş anlamlıdır. Bazen de “İnsanoğlunun, basiretten doğan ve güçlü bir irade temelinde, bir gayeye ulaşmak için birtakım mevzuları kullanma gücüne sahip olduğu psikolojik bir yetenektir.” şeklinde tarif edilir ki; sînâa kelimesiyle eş anlamlıdır. Tıp ilmi ya da tıp sanatı kullanımı buna örnektir. Tasnifi yapılacak olan, yakîn değil de sînâa anlamında kullanılan ilimdir.³⁹

Dürretü't-tâc adlı eserinde ilmin sînâa ile eş anlamlı olduğunu söyleyen Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh* adlı eserinde aralarında küçük bir fark olduğunu söyler. Şöyle ki; ilmin malumatı üç şekilde elde edilir: 1. Uzun süre çalışmaya devam etmekle (temerrün) elde edilir. Matematik gibi. 2. İfade edilen şeyin tam olarak bilinmesiyle (tetebbu') elde edilir. Mesela ifade, delalet, beyan ve süsleme açısından kelamın terkiplerinin hususiyetlerinin bilinmesi ile belagat ve fesahat konularının elde edilmesi gibi. 3. Bilinmeyi elde etmek için bilinenleri bir kurala göre sıralama (nazar) ve bir önermeden başka bir önerme çıkarma yani akıl yürütme (istidlal) ile elde edilir. Bu üç kısımdan ilk ikisi sînâa ve ilim, üçüncü kısım ise sadece ilim olarak isimlendirilir.⁴⁰

İlim, basit ve mürekkep olmak üzere iki kısımdır. Örneğin, misâha (yüzölçümü) ilmi gibi başka bir ilimle karışmayan ilimler basit; Arûz ve kâfiye ilimlerini içerisinde barındıran

³⁴ Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 553.

³⁵ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 264.

³⁶ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Aydın Topaloğlu, “İbn Kemmûne” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 127-129.

³⁷ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk: Burhan Köroğlu, “Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 462-466.

³⁸ Mustakim Arıcı, “Kutbuddin Şîrâzî'ye Göre Tababet Sanatı ve Hekimlik Ahlakı”, *Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi*, 22 (2012): 45-72; “*Âlim ve Filozof: Kutbuddin Şîrâzî*”, 6: 964.

³⁹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 149-150.

Sînâa anlamında ilmin Arapça tanımı için bk. Kutbüddîn-i Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, Süleymaniye Ktp. Beşir Ağa (Eyüp) Blm., nr. 169, vr. 6a.

⁴⁰ Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 6a.

şiiir ilmimine ise mürekkep ilim denir.⁴¹

Diğer taraftan ilim, hikmet ve hikmet olmayan şekilde ikiye ayrılır ve bu ayrım Şîrâzî'nin tasnifinin temelini oluşturur. Tüm zamanlara nisbeti aynı olup zaman, mekân ve milletlere göre değişmeyen ilme hikmet denir. Bu ise ilmin en üst ve en yüce şeklini oluşturur. Astronomi, matematik ve ahlâk ilmi gibi ilimlere hikemî ilimler denir. Zaman, mekân ve milletlere göre değişiklik arz eden ilme hikmet denmez. Fıkıh ve diğer dinlerin şeriatları gibi ilimlere gayri hikemî denir. Şîrâzî'ye göre dil ilimleri de gayri hikemî ilimler arasında yer alır. Zira dil, milletlere, kültürlere ve zamana göre değişiklik gösterir.⁴²

Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*'ta hikmeti, ilim anlamının yanı sıra, “insan nefesine yetkinlik kazandıran bilgi ve fiili gerçekleştirerek kişinin yeteneğinin en iyiye doğru hareket etmesi” olarak da tanımlar ve kavramın Kur'an-ı Kerim'deki farklı kullanımlarına işaret eder.⁴³ *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*'ta ise kavramın daha özel bir kullanımına yer verir ve hikmetin meşşâ ve işrâkî yönelimleri üzerinde açıklamalar yapar.⁴⁴ Şîrâzî, işrâkîlerin yolunun bahsî ve zevkî hikmet olduğunu ve bunun kökenlerinin peygamberlere ve farklı kültür havzalarındaki bilgelere kadar uzandığını belirtmektedir.⁴⁵

Şîrâzî tasnifinde ilimleri hikemî (felsefî) ve gayri hikemî (felsefî olmayan) şeklinde ikiye ayırmasının yanı sıra yukarıda geçtiği üzere İbn Sînâcî bir yaklaşımla ilimleri kendi içinde asli (temel) ve ferî (alt dal) olmak üzere de ikiye ayırır. Hikemî ilimler, nazarî ve amelî olarak bilinen ilimlerdir ve her ikisinin asılları üçe ayrılmaktadır. Gayri hikemî ilimleri de dinî ve dinî olmayan şekilde ikiye ayırır. Gayri hikemî ilimlerin, şeriatı vaz' edenin bakışı muktezasınca olursa dinî, aksi takdirde gayri dinî şeklinde ikiye ayrıldığını belirten Şîrâzî, gayri dinî olan ilimlere tasnifinde yer vermez.⁴⁶

Şîrâzî'ye göre ilimler tasnifi şöyledir:⁴⁷

I. Hikemî / Felsefî İlimler

Hikmet, her şeyin olduğu gibi bilinmesinden ibaret olduğu için varlıkların çeşitleri itibari ile kısımlandırılır. Varlık iki kısımdır: Birisi insanın iradi fiillerine bağlı olmayanlardır; ikincisi de insanın tedbiri ve iradesine bağlı olanlardır. Bu şekilde bu ilimler ikiye ayrılır: Birinci kısma nazarî hikmet; ikincisine de amelî hikmet denir.⁴⁸

⁴¹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 150.

⁴² Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 151.

⁴³ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, 152-153.

⁴⁴ Arıcı, “Kutbuddin Şîrâzî'ye Göre Tababet Sanatı ve Hekimlik Ahlâkı”, 50; “Âlim ve Filozof: Kutbuddin Şîrâzî”, 6: 965.

⁴⁵ Arıcı, “Kutbuddin Şîrâzî'ye Göre Tababet Sanatı ve Hekimlik Ahlâkı”, 50-51; “Âlim ve Filozof: Kutbuddin Şîrâzî”, 6: 965.

Geniş bilgi için bk: Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk-ı Sübveredî*, nşr. Abdullah Nurani, Mehdi Muhakkık (Tahran: Müessesesi-i Motaleat-ı İslâmî Danişgah-ı McGill Şube-i Tahran, 2002.), 3-4.

⁴⁶ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 151.

⁴⁷ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 149-178; Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 263-276; Arıcı, “Âlim ve Filozof: Kutbuddin Şîrâzî”, 6: 965-966.

⁴⁸ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 153.

A. Nazarî İlimler:

Nazarî ilimler; metafizik, matematik ve tabiiyyat olmak üzere üçe ayrılır. Bunlardan birincisine a'lâ (en üst), ikincisine evsat (orta), üçüncüsüne de esfel (en alt) ilimler denir.⁴⁹ Bu ilimlerin her biri aslı ve fer'î dallara ayrılır.

1. Metafizik (*ilmu mâ ba'de't-tabâa*)

Varlığı maddeden bağımsız olan ilimdir. Allah Teâlâ, akıl, nefis, vahdet, kesret vb. konuları içerir.⁵⁰ Bu ilmin aslı ilimleri iki, fer'î ilimleri üçtür.

a. Aslı İlimler

(1) İlm-i İlâhî

Allah Teâlâ ve onun emriyle diğer varlıkların oluşmasına sebep olan şeyleri bilmektir. Akıl, nefis ve bunların fülllerinin hikmeti gibi.⁵¹

Şîrâzî'ye göre mantık ilmi bu kısımdan sayılır. Zira maddeden bağımsız olarak küllî manalar ile ilgilenir. Bazıları ise mantık ilmini diğer ilimler için yardımcı/araç ilim olarak değerlendirirler. Hâlbuki bu ilim, ilimlerin kendisine dayandığı ve bunların temellerinden birisi olsa da hakiki bir ilim olarak nitelendirilmelidir.⁵²

(2) Felsefe-i Ülâ

Var olmasından dolayı varlığın keyfiyetini bilmektir. Vahdet, kesret, vücûb ve imkân gibi.⁵³

b. Fer'î İlimler

(1) Nübüvvet

(2) İmâmet

(3) Âhiret

2. Matematik

Varlığı maddeye bağlı olduğu halde maddeden bağımsız tasavvuru mümkün olan şeyleri konu edinen ilimdir. Çift, tekil, kare, üçgen, küre, daire vb. konuları içerir.⁵⁴ Bu ilmin aslı ilimleri dört, fer'î ilimleri çoktur.

a. Aslı İlimler

(1) Geometri

⁴⁹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 153.

⁵⁰ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 153.

⁵¹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 154.

⁵² Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 156.

⁵³ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 154.

⁵⁴ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 154.

Miktarları ve ölçümleri bilmektir ki; buna hendese ilmi denir.⁵⁵

(2) Aritmetik

Sayıları ve özellikleri bilmektir ki; buna aded ilmi denir.⁵⁶

(3) Astronomi

Gökyüzündeki cisimlerin boyutlarını, bunların birbiriyle ve yeryüzündeki cisimlerle ilişkilerini bilmektir ki; buna hey'et veya nücûm ilmi denir.⁵⁷

(4) Musikî

Musikîde zaman ve ses dilimlerinin birbiriyle terkip ve telifini bilmektir ki; buna te'lif ilmi de denir.⁵⁸

b. Ferî İlimler

(1) Optik (İlmi menâzır ve merâyâ)

(2) Cebir Ve Mukabele

(3) Ağırlık Taşıma

(4) Yüzölçümü (Misâhâ)

(5) Hind Hesabı

(6) Mekanik (Hiyel ilmi)

(7) Ölçü Bilimleri ve Aletleri

(8) Astronomi Cetvelleri ve Takvimleri (Zic)

(9) Su Mühendisliği

3. Tabiiyyât (Doğa bilimleri)

Varlığı maddeye bağlı olup aynı zamanda tasavvur ve tefekkür edince maddenin olması şart olan ilimdir. Madenler, bitkiler ve hayvanlar gibi.⁵⁹ Bu ilmin aslı ilimleri sekiz, fer'î ilimleri çoktur.

a. Aslı İlimler

(1) Fizik

Zaman, mekân, hareket ve sükûn gibi değişimlerin ilkelerini bilmektir ki; buna semâ'î tabiî denir.⁶⁰

⁵⁵ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 154.

⁵⁶ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 154.

⁵⁷ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 154.

⁵⁸ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 154.

⁵⁹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 153.

⁶⁰ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

(2) Gökyüzü ve Âlem

Gökyüzünde ve yeryüzündeki basit ve mürekkep cisimler ile ilgili kanunları bilmektir ki; buna semâ ve âlem ilmi denir.⁶¹

(3) Oluş ve Bozuluş

Maddenin rükunlarını, unsurlarını, oluş ve bozuluş hallerini bilmektir ki; buna kevn ve fesad ilmi denir.⁶²

(4) Meteoroloji

Gökyüzü ve yeryüzündeki şimşek, gök gürültüsü, fırtına, yağmur, kar, deprem vb. hadiselerin sebeplerini bilmektir ki; buna âsârı ulvî ilmi denir.⁶³

(5) Mineraloji

Mürekkep nesnelere ve bunların terkip keyfiyetini bilmektir ki; buna maden ilmi denir.⁶⁴

(6) Botanik

Gelişmekte olan cisimlerin özü ve kuvvetlerini bilmektir ki; buna ilmi nebât denir.⁶⁵

(7) Zooloji

Kendi iradesi ile hareket eden cisimlerin hareketlerinin temellerini, özü ve kuvvetlerini bilmektir ki; buna ilmi hayvan denir.⁶⁶

(8) Psikoloji

Nefsin durumlarını, bunların etkisini ve bunlara yönelik tedbir ve tasarrufları bilmektir ki; buna ilmi nefis denir.⁶⁷

b. Ferî İlimler

(1) Tıp

(2) Astroloji (Nücûm ilmi)

(3) Felaha (Çiftçilik)

(4) Firaset

İnsanların huy ve yaratılış özelliklerinden hüküm çıkarmaktır.⁶⁸

(5) Rüya Tabiri

⁶¹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

⁶² Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

⁶³ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

⁶⁴ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

⁶⁵ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

⁶⁶ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

⁶⁷ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

⁶⁸ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155.

(6) Kimya

(7) Tılsımat

Olağanüstü bir durum meydana getirmek için semavî güçlerin yeryüzündeki bazı cisimlerin güçleriyle terkip edilmesinden meydana gelir.⁶⁹

(8) Nîrencât

Olağanüstü bir durum meydana getirmek için yeryüzündeki bazı güçlerin birbiriyle terkiinden meydana gelir.⁷⁰

B. Amelî İlimler

İnsanın irâdî hareketleri ve fiillerinin maslahatını bilmeyi sağlayan ilimlerdir. Öyle ki dünya ve ahiret işlerini düzenler ve insanın kâmil olması yolunda katkı sağlar.⁷¹ Bu da üç kısma ayrılır:

1. Ahlak (Tehzib-i Ahlak/Siyaset-i Bedeni)

İnsanın bizzat kendisi ile ilgili olandır. Ahlakî hikmetin faydası; faziletleri tanımak, bu faziletlerin elde edilme keyfiyetini bilmek ve bu bilinç sayesinde nefse fazilet kazandırmaktır. Ayrıca ahlaka aykırı hususları tanımak ve bunları nefisden temizleme keyfiyetini bilmektir.⁷²

2. Ekonomi (Tedbir-i Menâzil/Siyaset-i Menzili)

Ev yönetimi ilgilidir. Menzili (ev ile ilgili) hikmetin faydası ev halkı olan eşler, çocuklar, anne ve baba gibi bireylerin katkıda bulunmaları gereken fiilleri tanımadır. Bu bilinç sayesinde evin işleri düzene girer ve güzel sonuçlar elde edilir.⁷³

3. Siyaset (Siyaset-i Medeni)

Toplumla ilgilidir. Medenî hikmetin faydası; Toplum sınıfları arasında vaki olan ilişkilerin ve işbirliklerin keyfiyetini bilmektir. Bu bilinç sayesinde insanların devamlılığı ve sağlıklı yaşaması sağlanır.⁷⁴

Medenî hikmet, yönetim ile ilgili ise siyaset ilmi; nübüvvet ve şariat ile ilgili ise nevâmis ilmi diye adlandırılır.⁷⁵

Bilmek gerekir ki insanın amellerinin iyi ve fiillerinin güzel olması ya fitrata ya da sonradan ortaya çıkan bir duruma bağlıdır. Fıtrattan kaynaklı olanların izahı basiret ve ilim sahiplerinin tecrübeleri sayesinde öğrenilir ki; bunlar dönemlerin değişmesi ve zamanın geçmesi ile değişmez. Dolayısıyla bu kısım amelî hikmetin kısımlarındandır.⁷⁶

⁶⁹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 155-156.

⁷⁰ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 156.

⁷¹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 159.

⁷² Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 159-160.

⁷³ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 160.

⁷⁴ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 160.

⁷⁵ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 160.

⁷⁶ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 161.

Duruma bağlı olan kısım ise ikiye ayrılır. Eğer bu durum, bir toplumun geleneklerinden kaynaklanıyorsa ona “âdâb” ve “rûsum” denir. Eğer peygamber veya imam gibi bir liderden kaynaklanıyorsa ona “nevamisi ilahi” denir.⁷⁷ Bu da üç çeşittir:

Birincisi kişiyle ilgilidir ki, ibadet ve ibadetin hükümleri buna örnektir. İkincisi ev halkının ilişkileridir ki; nikâh ve evlenme buna örnektir. Üçüncüsü toplumun ilişkileridir (muamelat) ki; siyaset buna örnektir. Bu tür ilme, fıkıh ilmi denir. Bu son bölüm; zaman, milletler, devletler ve çağların değişmesi ile değişikliğe uğradığı için hikmet kısımları dışındadır, zira hâkimin bakışı milletlerin değişimi ve devletlerin yok olmasıyla değişikliğe uğramayan, akla tabi olan kaziyelere ve külli meselelere özgüdür.⁷⁸

Sonuç olarak yukarıda sayılan her bölüm ameli hikmetin bir bölümüne dâhildir. Mesela ibadetler, tehzibi ahlaka; nikâh, tedbiri menâzile; muamelat da siyaseti medenîye dâhildir.

II. Gayr-i Hikemî / Felsefî Olmayan İlimler (Dini İlimler)

Tasnifinde ilimleri hikemî (felsefî) ve gayri hikemî (felsefî olmayan) şeklinde ikiye ayıran Şîrâzî, gayri hikemî ilimleri dinî ve dinî olmayan şeklinde ikiye ayırır. Ancak tasnifinde sadece dinî ilimlere yer verir.

İlimler genel olarak üç kısımdır:

Birincisi nakil ile değil akıl ile öğrenilmesi mümkün olan ilimlerdir ki; buna aklî ilimler denir. İkincisi; akıl ile değil nakil ile öğrenilmesi mümkün olan ilimlerdir ki; buna da naklî ilimler denir. Üçüncüsü ise; hem akıl hem de nakil ile öğrenilmesi mümkün olan ilimlerdir. Bu son kısımda akıl ve nakil birlikte olduğunda eğer aklın nakle önceliği varsa yine aklî ilimler denir.⁷⁹

Aklî deliller ile isbatlanan her şey -naklî deliller ile ister isbatlansın ister isbatlanmasın- “usûl-i din”; sadece sema‘ ve nakil yoluyla isbatlanan şeyler ise “fûrû-i din” diye isimlendirilir.⁸⁰

A. İlmi Usûlî’-d-din (Temel Dini İlimler)

Bu kısmın dört alt bölümü vardır.

1. Tevhid İlmi

Yaratıcının zâtını bilmektir. Tüm varlıklar var olma konusunda ona muhtaçtır. Zira onun dışında bir vâcibü’l-vücûd yoktur ve onun dışındakiler mümkünü’l-vücûd olup var olmalarında vâcibe muhtaçtır.⁸¹

2. İlahi Sıfatlar İlmi

⁷⁷ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 161.

⁷⁸ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 161-162.

⁷⁹ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 163-164.

⁸⁰ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 165.

⁸¹ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 165.

Yaratıcının sıfatlarını bilmektir. Bu da iki türdür:

Birincisi “sıfât-ı celâl” denilen tenzihi sıfatlardır. Bu sıfatların bilinmesiyle yaratıcının cevher, araz, yer tutan, keyfiyetli nesnelere ve bir şeye benzerliği gibi konulardan beri olduğunu anlamak mümkün olur.⁸²

İkincisi de “sıfât-ı ikrâm” denilen kemâl sıfatlarıdır. Bunlar Hakk’ın zâtı ile ilgili sıfatlardır. Bu sıfatlar da hayat, ilim, kudret, irâde, sem‘, basar, kelâm, rahmet, kerem ve mağfîret sıfatlarıdır.⁸³

3. İlahi Fiiller İlmi

İlahi fiillerin keyfiyetini ve yaratılmışların inceliklerini tanımaktır. Her kim mahlûkatın sıralarına daha çok vakıf olursa onun kudret ve hikmetine daha çok vakıf olur ve bilgisi daha mükemmel olur. Gökyüzü, yeryüzü, arş, kürsi, gökyüzü katmanları, gezegenler, yıldızlar, madenler, bitkiler ve hayvanlar gibi ilgi çekici varlıkların yapısını dikkatle incelerse onun kâmil kudret ve hikmetini daha iyi anlar.⁸⁴

4. Nübüvvet, İlahi Mesaj ve Hikmet İlmi

Nübüvvet ve risaleti bilmektir. Akıl, dinî hususlarda her şeyi bilme kudretine sahip değildir. Bu nedenle peygamberler gönderilmiş ve bu şekilde ilahi hikmetin muktezasınca yaratılışın amacı olan ibadet ve taatler öğrenilmiş olur.⁸⁵

B. İlm-i Fûrû’î’-d-din (Fûrû Dini İlimler)

Bu kısmın iki alt bölümü vardır. Bunlar, amaç (maksut) ve araç (tâbî) ilimlerdir.

1. Amaç (Maksud) İlimler

Bu kısım da dört rükundur.

a. Kitap İlmi

Kur’an-ı Kerim ile ilgili olan tüm ilimler bu ilmin konusudur ki; bu ilimler on iki çeşittir.

Şîrâzî, dil ilimlerinden lugat, i‘rab, meânî ve beyân’a araç ilimlerinin yanı sıra burada yani amaç ilimlerinin ilki olan Kitap ilmini anlatırken de yer vermektedir. Çünkü ona göre araç ilimler olan dil ilimleri, eğer doğrudan Kur’an’ın metni üzerinde uygulanacaksa artık araç değil amaç ilim olarak değerlendirilmelidir.

(1) Kıraat ilmi

Kıraatler iki kısımdır. Birincisi tevatür ve meşhur rivayetlere göre Peygamberden rivayet edilmiştir ki; “kıraat-ı seba” diye adlandırılır. Bu kıraat ile namaz kılmak sahihtir.⁸⁶

İkincisi ise âhâd rivayetlere göre Peygamberden rivayet edilmiştir ki; “şâz kıraatler” diye

⁸² Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 165.

⁸³ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 165.

⁸⁴ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 165-166.

⁸⁵ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 166-167.

⁸⁶ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 167.

adlandırılır. Bu kıraat ile namaz kılmak sahih değildir.⁸⁷

(2) Vukûf/Vakf ilmi

Ayetlerin sonu ve ayet içerisindeki durakların nerede olduğunu gösteren ilme vukûf (vakf) ilmi denir. Bu ilim de naklî bir ilimdir. Zira Kuran-ı Kerim'in bazı kelimeleri kıyas hükmüne bir ayet olmasına rağmen rivayet hükmüne birkaç ayet olur.⁸⁸ Şîrâzî, bu konuyu şu örnekle açıklar. Mesela Fâtiha sûresinin ilk üç ayeti⁸⁹ kıyas hükmüne bir ayettir. Zira bu ayetlerdeki tüm sıfatlar ilk ayette yer alan Allah lafzına aittir. Bu nedenle bu üç ayet bir cümle ve bir ayet olması gerekirken rivayet hükmüne üç ayettir. Bunun tam aksi örneği Bakara suresinin son ayetidir.⁹⁰

Diğer taraftan vakf ve duraklamalar sebebiyle manalarda farklılaşma olabilir. Âl-i İmrân suresinin 7. ayeti buna örnek verilebilir.⁹¹ Şayet burada Allah lafzında vakf yapılırsa ayetin anlamı "... Onun tevilini sadece Allah bilir..."; Allah lafzından sonra vakf yapılırsa "... Onun tevilini sadece Allah ve ilim sahipleri bilir..." şeklinde olur.

(3) Kur'an Sözlüğü ilmi

Kur'an kelimelerinin anlamlarını açıklayan ilimdir.

(4) İ'râbu'l-Kur'an İlmi

Kur'an gramerini inceleyen ilimdir. Bu ilim olmadan Kur'an tefsiri yapmak haramdır. Zira Kur'an'ın manası ancak kelimeler ve irabları vasıtasıyla mümkün olur.⁹²

(5) Sebeb-i Nüzûl

Ayetlerin iniş sebebini inceleyen ilimdir. Zira Allah Teâla, Kur'an'ı Hz. Muhammed'e yirmi üç sene boyunca çeşitli vakıalar sebebiyle peyderpey gönderdi. Bu konu ile ilgili Şîrâzî, şöyle der: Eğer bir kimse "inzal sebepleri bilmekte hiçbir fayda yoktur. Zira fıkıh usûlunda hükümlerin isbatı için lafızların sebepleri değil manaları esas alınmıştır." derse cebaven deriz ki; "Kur'an'ın inzal sebeplerini bilmenin faydası odur ki; eğer bir hususta genel bir kavrama işaret edilmişse inzal sebebini bilmeden de mümkündür. Ancak has bir hükümse inzal sebebini bilmek vacib olur. Dolayısıyla inzal sebeplerini bilmekte fayda vardır."⁹³

(6) Nâsîh ve Mensûh ilmi

⁸⁷ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 167.

⁸⁸ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 168.

⁸⁹ Bk. Fâtiha suresi 1/1-3. ayetler:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ {1} الرَّحْمَانِ الرَّحِيمِ {2} مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ {3}

⁹⁰ Bk. Bakara suresi 2/286. ayet:

لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

⁹¹ Bk. Âl-i İmrân suresi 3/7. ayet:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

⁹² Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 168.

⁹³ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 169.

Nasih (hükmü kaldıran yeni hüküm) ile amel etmek caizdir. Ancak mensuh (hükmü kaldırılan) ile amel etmek caiz değildir.⁹⁴

(7) Te'vil ilmi

Bazı ayetlerde bir kelimenin lafzı, nefy olduğu halde ondan kasıt müspet olabilir.⁹⁵ Mesela Kıyâme suresi 1. ayet⁹⁶ ile A'râf suresi 12. ayet⁹⁷ buna örnektir.

Bazen de lafız genel (amm) olduğu halde manası özel (has) olabilir. Şu ayet buna örnektir: (Onlar öyle kimselerdir ki, insanlar kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!” dediler.) [Âl-i İmrân suresi, 173. ayet].⁹⁸ Buradaki ilk “insanlar” kelimesinden kasıt Na'im b. Mesûd'dur. Bazen de bunun aksi olabilir. Şu ayet de buna örnektir: (Bil ki Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Hem kendinin hem de inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile! Allah gezip dolaştığınız yeri de, içinde kalacağınız yeri de bilir.) [Muhammed suresi, 19. ayet].⁹⁹ Bu ayette bilmekle emredilen Peygamber olsa da mana olarak tüm mükellefler kast edilmiştir.¹⁰⁰

(8) Kur'an Kıssaları (Kısas) ilmi

Bu ilmin öğrenilmesinde birçok hikmet vardır. Bu hikmetlerden ilki tüm insanlarla ilgilidir. Şöyle ki; bu kıssalar sebebiyle itaat edenlerin ve isyankârların dünyada ve ahiretteki akibetleri öğrenilir. İkincisi Peygamberin muhatapları ile ilgilidir. Şöyle ki; Hz. Peygamber, hiçbir kimseden eğitim almadığı halde geçmiş milletlerden eksiksiz ve hatasız bilgiler aktarması bilgi kaynağının vahiy olduğunu gösterir. Üçüncüsü de Peygamberin bizzat kendisi ile ilgilidir. Şöyle ki; Önceki Peygamberler kendi ümmetleri için eziyetler çekmişlerdir. Öyleyse o da kendi ümmetinden eziyetler çekeceğini bilsin ve bu eziyetlere tahammül etsin.¹⁰¹

(9) Manaların İstinbat (İstidlal) ilmi

Kur'an manalarından hüküm çıkarma (istinbat) ilmidir. Usûl ve fıkıh âlimleri bu ilmin sayesinde Kur'an'dan usûl ve fıkıh meselelerini çıkartmışlardır.¹⁰²

(10) İrşad ilmi

İrşad, nasihat, vaaz ve ahlaki öğütler ile ilgili ilimdir. Bu konuda insanın aklı Kur'an'dan

⁹⁴ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 169.

⁹⁵ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 169.

⁹⁶ Bk. el-Kıyâme suresi 75/1. ayet:

لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ

⁹⁷ Bk. el-A'râf suresi 7/12. ayet:

قَالَ مَا مَنَّكَ اللَّهُ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ

⁹⁸ Bk. Âl-i İmrân suresi 3/173. ayet:

الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدِ جَمَعُوا لَكُمْ فَاصْبِرُوا لَهُمْ فَصَابَرُوا وَآمَنُوا وَعَدَّتُوا اللَّهَ وَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مِثْلَ مَا عَدَّتُوا لَهُمْ

⁹⁹ Bk. Muhammed suresi 47/19. ayet:

فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ

¹⁰⁰ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 169-170.

¹⁰¹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 170.

¹⁰² Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 170.

ancak bir miktar alabilir. Çünkü bu konuda Kur'an sahilless bir denizdir.¹⁰³

(11) Meânî İlmi

Meânî ve beyân ilimleri ile ilgili açıklama araç ilimler bölümünde gelecektir.

(12) Beyân İlmi

b. Ahbâr (Hadîs) İlmi

Peygamberimizin söz, fiil ve davranışlarından bahseden bu ilim, hadîs ve hadîs usulü ilmi olarak ikiye ayrılır. Rivayet şartlarına uygun hadîs rivayeti yapan ve yapmayan muhaddislerin isimlerinin, künyelerinin, lakaplarının, kabilelerinin, neseplerinin, mezheplerinin, şehirlerinin, vatanlarının bilinmesi ve sahabe, tâbiîn ve tebei tâbiîn dönemi muhaddislerin tanınması hadîs usulu sayesinde olur. Ayrıca, hadîsle ilgili tashif ve tahrif, cerh ve ta'dil, müsned, mevkuf, mürsel, munkatıf, müselsel, mü'an'an veya mu'dal gibi birçok kavram yine bu ilim yardımıyla öğrenilir.¹⁰⁴

c. Usûl-i Fıkh İlmi

Bu ilim vasıtasıyla şer'î ve fer'î hükümler, tafsîlî delillerden istinbat edilir.¹⁰⁵ Tevbe suresinin 5. ayetinde yer alan "... müşrikleri öldürün..."¹⁰⁶ emri buna örnek verilebilir. Bu ayetteki emir vücûb, elif lam takılı cemi olması sebebiyle de müşrik kelimesi umum ifade eder. Dolayısıyla bu ayetin delaleti gereği tüm müşriklerin istisnasız öldürülmesi gerekir. Ancak sünnet delili ile çocuklar, kadınlar ve zimmîler bu hükümden istisna edilmiştir. Bunun sebebi ve nasıl olduğu ancak fıkıh usulü yardımıyla anlaşılır.

d. Fıkıh

Şer'î ve fer'î hükümleri tafsîlî deliller ve istidlallar ile belirtme ilmidir. Bu ilim sahili olmayan bir deniz gibidir.¹⁰⁷

2. Araç (Tâbî) İlimler (Dil İlimleri)

Bu kısımda sadece dil ilimleri (edeb ilmi) yer alır. Edeb ilmi, konuşurken ya da bir konuyu delillendirirken lafız ve mana olarak hatanın tüm çeşitlerinden korunmayı sağlayan şeyleri bilmeye denir.¹⁰⁸

Şîrâzî'ye göre dil ilimleri, öğrenilmesi gerekli ilimlerdenidir. Şöyle ki; dinimizde Kuran ve hadislerin öğrenilmesi zorunludur. Bunların dili ise Arapçadır. "Vacibin tamamlanması kendisine bağlı olan şey de vaciptir."¹⁰⁹ kuralı gereğince Arapça dilinin öğrenilmesi de

¹⁰³ Şîrâzî, *Dürrü't-tâc*, s. 171.

¹⁰⁴ Şîrâzî, *Dürrü't-tâc*, s. 171-175.

¹⁰⁵ Şîrâzî, *Dürrü't-tâc*, s. 175.

¹⁰⁶ Bk. et-Tevbe suresi 9/5. ayet:

فَإِذَا انسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَخِصُّوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

¹⁰⁷ Şîrâzî, *Dürrü't-tâc*, s. 175-176.

¹⁰⁸ Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 5a.

¹⁰⁹ Kuralın aslı şöyledir:

مَا لَا يَتِيمٌ الْوَاجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ

zorunludur.¹¹⁰ Ayrıca dil ilimlerini, dini ilimlerin bir alt başlığı olarak tasnif eden Şîrâzî'nin, dil ilimlerini dinî bir ilim olarak kabul ettiği söylenebilir.

Şîrâzî, dil ilimlerinin türlerini tasnif ederken Cârullâh Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Kıstâs fî ilmi'l-arûz* adlı eserinden istifade etmiş ve oradaki gibi bu ilimleri on iki olarak zikretmiştir.¹¹¹

a. Lugat (Sözlük) İlmi

Kelimelerin vaz' edildiği anlamları bilmektir. Bu ilim sayesinde kişi, kelimelerin vaz'ı konusunda hata yapmaktan kurtulur.¹¹²

b. Sarf (Ebniye) İlmi

Ebniye, tasrîf ve sarf gibi isimler verilen bu ilim, i'râbı dışında kelimelerin yapılarını (bina) ve kalıplarını (sıga) tanımak için gereken usülleri bilmekten ibarettir.¹¹³

Bu ilim sayesinde kişi, kelimelerin vaz' edildiği asıllardan türetilirken hata yapmaktan kurtulur.¹¹⁴

c. İştikâk İlmi

Konusu kelimelerin türetilmesi ile ilgili olan bu ilim üç kısma ayrılır:

Birincisi sıgaları ayrı olmakla birlikte asıl harfleriyle sıralanışları aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir ki; buna "iştikâk-ı sağîr" denir. Mesela dat (ض) harfini râ (ر) ve be (ب) harflerine takdim ederek "dârib (ضارب)", "medrub (مضروب)", "derrab (ضراب)", "mıdrab (مضرب)" şeklinde okumak gibi.¹¹⁵

İkincisi aynı harflerden oluşan, ancak sıralanışları farklı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir ki; buna "iştikâk-ı kebîr" denir. Kelimeler arasında anlam ilişkisi olan bu iştikâkta, sülasi (üçlü) fiillerde altı, rubai (dörtlü) fiillerde yirmi dört, humâsî (beşli) fiillerde de yüz yirmi beş farklı şık karşımıza çıkar.

Mesela Kef (ك), lam (ل) ve mim (م) harfleri sülasi fiillerde şiddet ve kuvvet manasında ortaklıklar. Şöyleki; ilk olarak kef (ك), lam (ل) ve mim (م) tertibine göre yaralamak anlamında "el-kelm (الکلم)" ve kulağa çarpan anlamında "el-kelam (الكلام)" meydana gelir. İkincisi kef (ك), mim (م) ve lam (ل) tertibine göre noksanı olmayan güçlü anlamında "el-kâmil (الکامل)" meydana gelir. Üçüncüsü lam (ل), kef (ك) ve mim (م) tertibine göre yumruk atmak anlamında "el-lekm (اللكم)" meydana gelir. Görüldüğü gibi bunların hepsinde şiddet ve kuvvet anlamı ortaktır.

¹¹⁰ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 176.

¹¹¹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, 176. Geniş bilgi için bk. Cârullâh Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Kıstâs fî ilmi'l-arûz*, thk. Fahrüddin Kabâve (Beyrut: Mektebetü'l-Mearif, 1410/1989), 15-16.

¹¹² Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 5a.

¹¹³ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 176.

¹¹⁴ Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 5a-5b.

¹¹⁵ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 176.

Dördüncüsü mim (م), kef (ك) ve lam (ل) tertibine göre koyunların suyu azaldı anlamında “el-mekûl (المكول)” meydana gelir ki; bunda da şiddet anlamı vardır. Beşincisi mim (م), lam (ل) ve kef (ك) tertibine göre “el-mülk (الملك)” meydana gelir ki; bunda da kuvvet anlamı vardır. Altıncısı lam (ل), mim (م) ve kaf (ك) tertibine göre ise hiçbir anlamı yoktur.¹¹⁶

Üçüncüsü harfleri arasında mahreç birliği ya da yakınlığı bulunan iki kelime arasındaki türemedir ki; buna da “iştikâk-ı ekber” denir. Mesela “selem (سلم)” kelimesinin mim harfi ile “seleb (تلب)” kelimesinin “ba (ب)” harfi; “zefîr (زفير)” kelimesinin (merkep sesi) “fa (ف)” harfi ile “zeîr (زئير)” kelimesinin (aslan sesi) “hemze (ْ)” harfi; “fasm (فصم)” kelimesinin (kırmak) “fa (ف)” harfi ile “kasm (كصم)” kelimesinin (kırarak parçalamak) “kaf (ق)” harfi arasındaki mahreç yakınlığı buna örnek verilebilir.¹¹⁷

d. İ‘rab (Nahiv) İlmi

Bu ilim, Arapça kelimelerin şekillerini ve keyfiyetini değiştiren nedenler ve bu değişmelerin vasıtasıyla hâsil olan manaların bilinmesinden ibaret bir ilimdir.¹¹⁸ Bazıları da nahiv ilmini Arap sözünün türleri ve terkiplerindeki hallerini tanıtan kanunlar olarak tarif etmişlerdir. Bu ilmin amacı, asıl manayı ortaya koyarken terkipteki hatayı önlemektir. Asıl manadan maksat; aracısız olarak lafzın zahirinden anlaşılmasıdır.¹¹⁹

Şîrâzî’ye göre nahiv ilmi, bir açıdan hikemî/felsefi ilimlerden sayılabilir. Çünkü parçaların ve cüzlerin birbiriyle oluşturduğu terkiplerde failiyet, mefûliyyet, zarfiyyet, izafet gibi nisbetler vardır. Bu nisbetler tek bir dile bağlı olmayıp zaman değiştikçe değişmeyeceği için hikemî ilimlerden kabul edilebilir. Hatta bu açıdan mantık ilmine en yakın mertebededir. Ancak cümledeki kelimelerin irabına bakılırsa, mecburen bir dile bağlı olması gerekir. Bu nedenle sarf ilmi gibi, nahiv ilmi de hikemî ilimlerden sayılamaz. Zira her dilin kendine has bir tasrifi vardır. Dolayısıyla kesinlikle hikemî ilimler dışında sayılması gerekir.¹²⁰

e. Meânî İlmi

Meânî ilmi, kelamdaki terkiplerin hususiyetlerini bilmektir. Bu hususiyetlere vakıf olan kimse kelamı doğru anlar ve hataya düşmekten korunmuş olur.¹²¹

Bu ilmin amacı; muktezâ-i hâle uygun olarak kelamı tatbik ederken kişiyi hataya düşmekten korumaktır. Muktezâ-i hâlden maksat, sözün duruma ve yere göre uygun kullanılmasıdır.¹²²

¹¹⁶ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 176.

¹¹⁷ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 177.

¹¹⁸ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 177.

¹¹⁹ Şîrâzî, *Miftâhu’l-Miftâh*, vr. 5b. Geniş bilgi için bk. Abdulkâhîr el-Cürçânî, *Delâilü’l-İ‘câz*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1424/2004), 262-268.

¹²⁰ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 163.

¹²¹ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 171.

¹²² Şîrâzî, *Miftâhu’l-Miftâh*, vr. 5b.

Belagat ile ilgili tüm ilimler “mukteza-i hale uygun bir şekilde kelamın uygulanması hususunda hatadan korunmak için gereken kuralları bilmektir.” diye tanımlanabilir. Eğer kelimelerde ifade esas alınıyorsa meânî ilmi, delalet esas alınıyorsa beyan ilmi, açıklama ve süsleme esas alınıyorsa bedi’ ilmi söz konusudur.¹²³ Şîrâzî’ye göre mühassinat vecihlerinden biriyle kelamı açıklama ve süsleme yollarındaki hatalardan koruyan bedi’ ilmi, müstakil bir ilim değil de meânî ilminin bir parçasıdır.¹²⁴

Diğer bir anlatımla kelimedeki hata üç şekilde olabilir. Birincisi kelamın terkipteki bir bozukluktan dolayı muktaza-i hale uygun olarak getirilmemesidir. İkincisi açıklık ya da kapalılıktaki bir uyumsuzluk nedeniyle kelamın terkipten delaletinde bir bozukluk olmasıdır. Üçüncüsü kelamın terkipten ya da delaletinde değil de beyan ve güzellik yollarından birinde bozukluk olmasıdır. Bu hatalardan birincisinden korunmak için meânî, ikincisinden korunmak için beyan ve üçüncüsünden korunmak için de bedi’ ilmi gereklidir.¹²⁵

Mesela Hûd suresi 7. ayet (*Ey yer (arz) suyunu yut! Ey gök (sema) suyunu tut!*)¹²⁶ örnek verilebilir. Bu ayette arz ve sema kelimelerinin anlamı için lugat ilminden istifade ederiz. Bu kelimelerin yerine aynı anlamlardaki başka kelimelerin (gabrâ ve hadrâ) kullanılmamasının sebebini meânî ilminden öğreniriz. Kastedilen manaya hakikat, mecâz, kinâye ve istiâre yollarından biriyle açık ya da kapalı bir şekilde delalet etmesini beyan ilmiyle öğreniriz. Mesela cinâs sanatı nedeniyle yut emri için sülâsi fiil kullanılmış iftiâl babı kullanılmamıştır. Bu ayetteki açıklama ve süsleme yaparken fesahatın lafzî ya da manevî olmasını da bedi’ ilmiyle öğreniriz.¹²⁷

Meânî ve beyân ilimlerinin önemini vurgulama sadedinde Şîrâzî, şöy der:

“Kuran’ın meseleleri asla bitmeyecek, olağanüstülükleri asla son bulmayacaktır. Onda anlaması çok zor nükteler ve sırlar vardır. O, deniz gibidir; üstü taşkın su, altı ise göz kamaştırıcı inci. Üstü ürkütücü bir manzara, altı ise süslü bir mücevher. Dıştan hırçın dalgalar, içten ise düzenli inciler.¹²⁸ Kur’anın bu güzellikleri karşısında, Zemahşeri’nin *Keşşâf*’ının mukaddimesinde Cahiz’den naklettiği şu ifadeleri aktarır:

Fakih, fetva ve hükümde akranlarına üstün gelse; kelâmcı kelâm konularında tüm insanlara galip gelse; hikâye ve ahbâr hâfızı, İbnü’l-Kırrıyye’den¹²⁹ daha güçlü bir hafızaya

¹²³ Şîrâzî, *Miftâhu’l-Miftâh*, vr. 5b.

¹²⁴ Bedi’ ilminin müstakil bir ilim ya da meânî ve beyan ilimlerinin bir parçası olması konusundaki tartışmalar için bkz. Şîrâzî: *Miftâhu’l-Miftâh*, vr. 7b-8a.

¹²⁵ Şîrâzî, *Miftâhu’l-Miftâh*, vr. 5b-6a.

¹²⁶ Bk. Hûd suresi, 7. ayet:

يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ اقْبَلِي

¹²⁷ Şîrâzî, *Miftâhu’l-Miftâh*, vr. 7b-8a.

¹²⁸ Şîrâzî, *Miftâhu’l-Miftâh*, vr. 2b.

¹²⁹ İbnü’l-Kırrıyye: Asıl adı Ebû Süleyman Eyyûb b. Zeyd b. Kays b. Zürâre el-Hilâlî’dir (ö. 84/703). Haccâc döneminde Kûfe’de yaşamıştır. Bedevî ve ümmî olmasına rağmen ismi o dönemin en zekî, edebî ve nüktedan kişileri arasında zikredilir. Bu yönüyle ismi deyimlerde yer almaktadır. Geniş bilgi için bk. Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 2: 250-255; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâûd, Türkî Mustafa, (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420/1999), 10: 25-29;

sahip olsa; vâiz, Hasan-ı Basrî'den daha güzel vaaz yapsa, nahivci Sîbeveyh'den daha iyi nahivci olsa; lügatçi tüm kelimeleri özümsemiş olsa da bunların hiçbirisi Kur'ân'ın hakikatlerine tam olarak vâkıf olamazlar. Ancak Kur'ân'a ait olan iki ilimde uzmanlaşan kimse, bu hakikatlere tam olarak vakıf olur. Bu iki ilim ise; meâni ve beyân ilimleridir.”¹³⁰

f. Beyân İlmi

Beyan ilmi, kapalı veya açık farklı birçok yolla delalet edilen manayı bilmektir. Böylece kişi eksiksiz ve tam olarak kelamdaki kast edilen manaya ulaşır ve hatalı sonuçlardan uzak olur.¹³¹

Bu ilmin amacı; kapalı veya açık delaletle durumun gerektirdiği şekilde kişinin muradına tam olarak uygun olması hususunda kelimayı hatadan korunmaktır.¹³²

g. Arûz İlmi

Nazımda uzun veya kısa, kapalı veya açık hecelerin âhenkli dizilerine dayanan vezin sistemini inceleyen ilim dalıdır. Aruz ilminin amacı bu vezinlerde hata yapmaya engel olmaktır.¹³³

h. Kâfiye İlmi

Beyitlerin son kelimesinden bahs eden bir ilimdir.¹³⁴ Bu ilim, beyit ve mısra sonlarında yer alan harf ve hareke uyumu (tenâsüp) ile bunu bozan durumları inceler.

i. İnşâ (Nesir) İlmi

Resmî ve özel yazışmaların belirli bir usule göre yapılmasının incelikleri ve mektup yazma sanatı ile ilgili ilimdir. Ayrıca edebiyatta belli kurallara, belâgat ve fesahat ölçülerine göre söylenmiş veya yazılmış edebî güzellik taşıyan her çeşit söz veya düz yazı da (nesir) inşâ olarak adlandırılır.¹³⁵

j. Şiir (Nazm) İlmi

Sözlükte “ipe inci dizmek” anlamındaki nazm kelimesi genellikle vezin ve kafiye unsurlarını taşıyan şiir ve şiir telifi için kullanılır.¹³⁶

k. Hat (Kitabet) İlmi

Muhammed Hayrüddin b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lam Kâmûsu terâcim li-eşberi'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*, (Beyrut: Dâru'l-İlm 1389/1969), 2: 37.

¹³⁰ Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 2b. Geniş bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvili fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Muavvad (Kahire: Mektebetü'l-'Ubeykân, t.y.), 1: 96.

¹³¹ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 171.

¹³² Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 5b.

¹³³ Şîrâzî, *Miftâhu'l-Miftâh*, vr. 5b.

¹³⁴ Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, s. 177.

¹³⁵ Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “İnşâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 341-342.

¹³⁶ Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 158-161.

Hat ilmi iki kısımdır. Birincisi Mutteba‘(tabi olunan/eski) hattır ki; kadim mushaflar ve aruzlarda kullanılır. İkincisi Muhtara‘ (icad edilen/yeni) hattır ki; el yazma eserlerde ve yazışmalarda kullanılır.¹³⁷

1. Muhâdara İlmi

Bir mecliste topluluk huzurunda ahbâr, şiir, hikâyeler, meseller, ensâb vb. faydalı bilgilerin aktarılmasını ya da bir konu hakkında münazara yapılmasını içeren ilimdir.¹³⁸

Bu türe muhâdara adının verilmesinin sebebi, bunun, ileri gelen devlet ricâliyle büyük âlimlerin huzurunda düzenlenen meclislerde karşılıklı soru-cevap şeklinde sohbet ve tartışmalar halinde başlamış olmasıdır.¹³⁹

Sonuç

İlimler tasnifi, genelde yöntem, amaç ve konu açısından ilimler arası farklılıkları ve irtibatı göstermek ve eğitim-öğretimde verimliliği sağlamak amacıyla yapılmıştır. Ancak bu tasniflerde farklı bakış açılarına göre bazen sadece akli ilimler, bazen sadece dini ilimler bazen de her ikisi birlikte yer alır. İlk önceleri ağırlıklı olarak tasniflerde akli ilimler yer alırken Gazzâlî sonrası dini ilimler, tasnifin ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Din ilimleri arasında farklı sebeplerle üzerinde yoğun çalışmalar yapılan ilk ilmi disiplinlerden biri de dildir. İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur’an ve hadislerin Arapça olmasının yanısıra ilahi mesajlar aktarılırken dilin edebî yönünün en üst düzeyde kullanılması dile ve dil çalışmalarına ilgiyi artırmıştır. Bu ilahi mesajların aktarıldığı dinî nasların doğru okunup tam olarak anlaşılması başta olmak üzere farklı saiklerle dil ilimleri geliştirilmiş, dini ilimlerin anahtarı kabul edilmiş ve sonuç olarak ilimler tasnifinde yerini almıştır.

Kutbüddîn-i Şîrâzî, ilimler tasnifi konusuna özel ilgi duymuş, Fârâbî, İbn Sinâ ve Gazzâlî başta olmak üzere seleflerine ait olan tasniflerin bir sentezini yapmaya çalışmıştır. Eserleri dikkatle incelendiğinde Kutbüddîn-i Şîrâzî’nin felsefi fikirleri üzerine en büyük etki eden filozofların meşşâi İbn Sinâ ve işrakî Sühreverdî olduğu görülecektir.

Şîrâzî’ye göre ilim, hikmet ve hikmet olmayan şeklinde ikiye ayrılır ve bu ayrım onun tasnifinin temelini oluşturur. Bu nedenle tasnifinde ilimleri; hikemî (felsefî) ve gayri hikemî (felsefî olmayan) şeklinde ikiye ayıran Şîrâzî, hikemî ilimleri nazari ve amelî kısımlarına ayırıp açıkladıktan sonra gayri hikemî ilimleri de dinî ve dinî olmayan şeklinde ikiye ayırır. Ancak gayri hikemî ilimlerin tasnifinde sadece dinî ilimlere yer verir. Dinî ilimleri de aslî ve fer’î; fer’î olan kısmı da amaç (maksut) ve araç (tâbî) ilimler olarak ayıran Şîrâzî, dil ilimlerine bu araç ilimler başlığında yer verir. Ancak ona göre araç ilimler olan dil ilimleri, eğer doğrudan Kur’an’ın metni üzerinde uygulanacaksa artık araç değil amaç ilim olarak değerlendirilir.

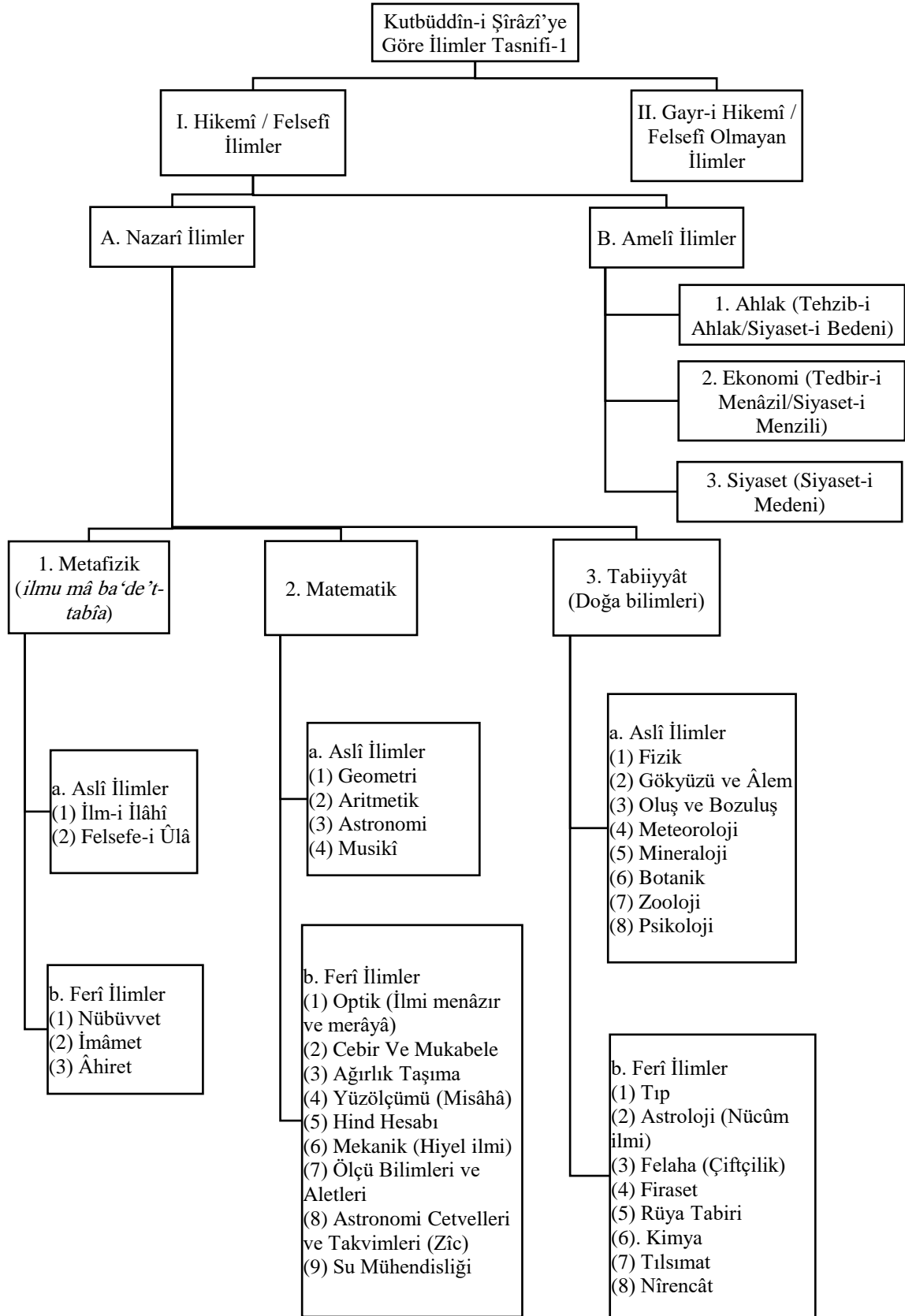
Diğer taraftan Şîrâzî’ye göre dil ilimleri, öğrenilmesi gerekli ilimlerdenidir. Ayrıca dil

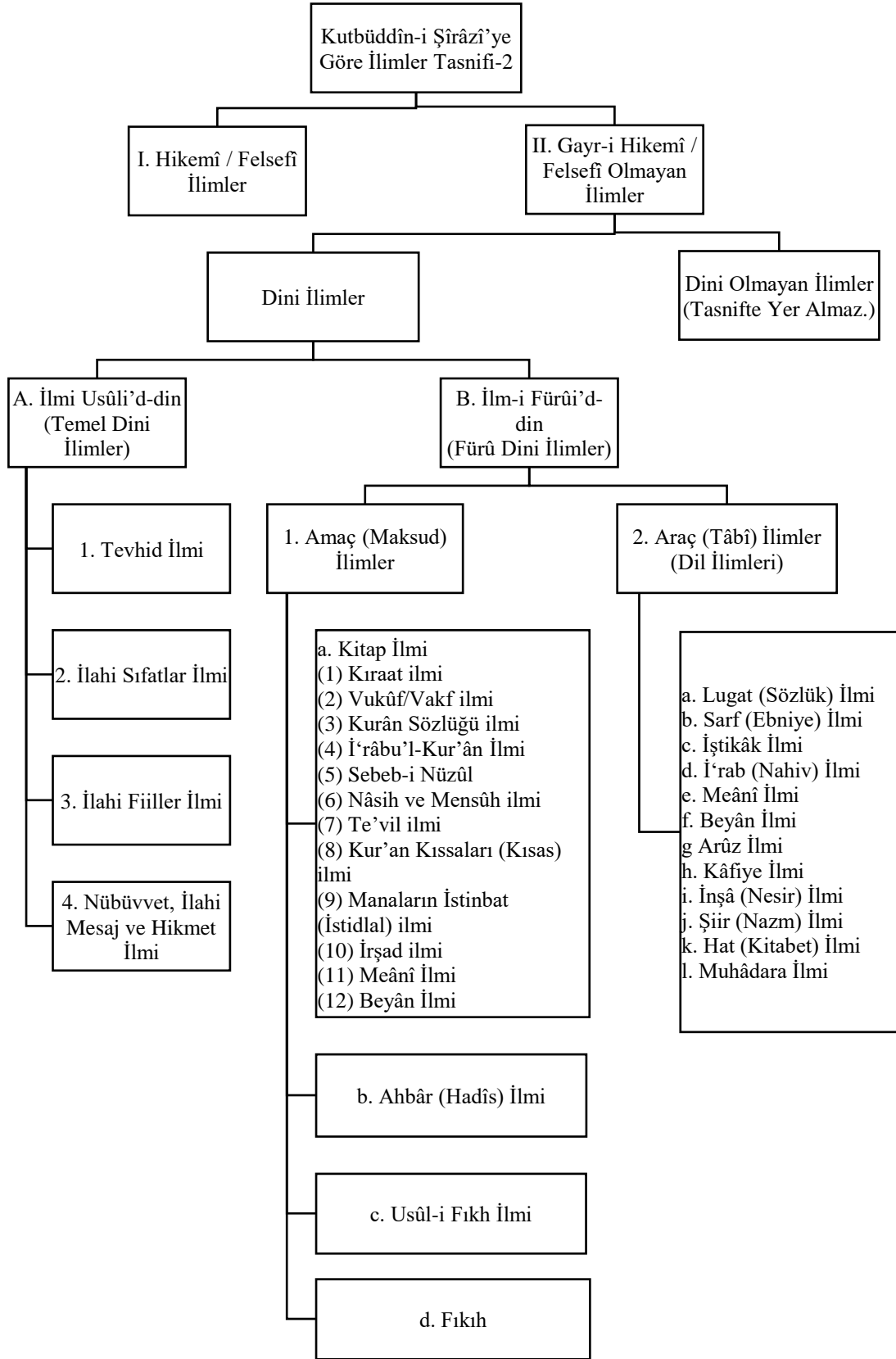
¹³⁷ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 177.

¹³⁸ Şîrâzî, *Dürretü’l-tâc*, s. 177.

¹³⁹ Geniş bilgi için bk. Hüseyin Yazıcı, “Muhâdarât” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 391-392.

ilimlerini, dini ilimlerin bir alt başlığı olarak tasnif eden Şîrâzî'nin, dil ilimlerini dinî bir ilim olarak kabul ettiği söylenebilir.

Kaynakça

- AKARSU, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1988.
- AKPINAR, Hüseyin. “İlimler Tasnifinde Mûsikînin Yeri”. *İstem* 3/5 (2005): 191-201.
- ÂMİRÎ, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf. *el-İ'lâm bi-menâkibi'l-İslâm*. Nşr. Ahmet Abdülhamid Gurab. Riyad: Dâru'l-İsale, 1988.
- ARICI, Mustakim. “Kutbuddin Şîrâzi'ye Göre Tababet Sanatı ve Hekimlik Ahlâkı”. *Kutadgubilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 22 (2012): 45-72.
- ARICI, Mustakim. “Âlim ve Filozof: Kutbuddin Şîrâzi”. *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- BAKAR, Osman. *Classification of knowledge in Islam, (İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi)*. Çev. Ahmet Çapku. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- BAYRAKDAR, Mehmet. *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- CİHAN, Ahmet Kamil. “Bilimler Tasnifi Ve İbn Sina”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2000): 435-451.
- CÜRCÂNÎ, Abdulkâhir. *Delâilü'l-İ'câz*. Thk. Mahmud Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1424/2004.
- ÇALDAK, Süleyman. “Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtü'l-ulûm'undaki İlimler Tasnifi Üzerine”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15/2 (2005): 115-146.
- ÇETİNTAŞ, İbrahim. *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Ağâh. “İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî'nin Yeri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1958-1959): 119-130.
- DURMUŞ, İsmail. “İnşâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 341-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- DURMUŞ, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 158-161. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- FÂRÂBÎ, Muhammed b. Muhammed Ebû Nasr. *İhsâu'l-'ulûm*. Thk. Ali Bu Mühlhim. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1996.
- FAZLIOĞLU, Şükran. *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1983.
- Gökbulut, Süleyman. “İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”. *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007): 245-267.
- HAFÎD, Ahmed b. Yahyâ et-Taftâzânî. *Mecmû'atü'l-'ulûm*, Esad Efendi, 3757: 185 vr. Süleymaniye Kütüphanesi.
- HÂRİZMÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib *Mefâtîhu'l-'ulûm*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1409/1989.

İBN HALDUN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî, *Mukaddime*. Haz.: Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. Thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.

İBN SİNÂ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *fî Aksâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye*. Tis'u Resâil. Kahire: 1908.

İHVÂN-I SAFA. *Resâilu İhvânü's-Safâ ve hullânü'l-vefâ*. Thk. Arif Tamir. 3 Cilt. Beyrut: Menşûrati Uveydât, 1995.

KÖROĞLU, Burhan. “Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd”. *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*. 38: 462-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

KUTBÜDDÎN-İ ŞİRÂZÎ. *Miftâhu'l-Miftâh*. Beşir Ağa (Eyüp), 169: 356 vr. Süleymaniye Kütüphanesi.

KUTBÜDDÎN-İ ŞİRÂZÎ. *Dürretü't-tâc li gurreti'd-Dîbâc*. thk. Seyyid Muhammed Mişkât. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1986.

KUTBÜDDÎN-İ ŞİRÂZÎ. *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk-ı Sübrevêdî*. Nşr. Abdullah Nurani, Mehdi Muhakkık. Tahran: Müessesesi-i Motaleat-ı İslâmî Danişgah-ı McGill Şube-i Tahran, 2002.

KUTLUER, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*. 12: 109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

MEÇİN, Mahmut. “İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014): 427-458.

PEKER, Hidayet. “İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009): 319-329.

SAÇAKLIZADE Mehmed Efendi. *Tertîbü'l-'ulûm*. Thk. Muhammed İsmail. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.

SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâûd, *Türki Mustafa*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/1999.

TOPALOĞLU, Aydın. “İbn Kemmûne”. *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*. 20: 127-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

TAŞKÖPRİZÂDE Ahmed Efendi. *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fî mevzâati'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

TÜRKER, Ömer. “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”. *Sosyoloji Dergisi*. 22 (2011): 533-556.

ULUDAĞ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*. 26: 291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

YAZICI, Hüseyin. “Muhâdarât”. *Türkiye Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*. 30: 391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

ZEMAŞERÎ, Cârullâh Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî. *el-Kstâs fî ilmi'l-arûz*. Thk. Fahrüddin Kabâve. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1410/1989.

ZEMAHŞERÎ. *el-Keşşâf an bakâiki gavâmidî't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvili fî vücûhi't-te'vîl*, Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-'Ubeykân, t.y.

ZİRİKLÎ, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm Kâmûsu terâcim li-eşberi'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*, 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm 1389/1969.